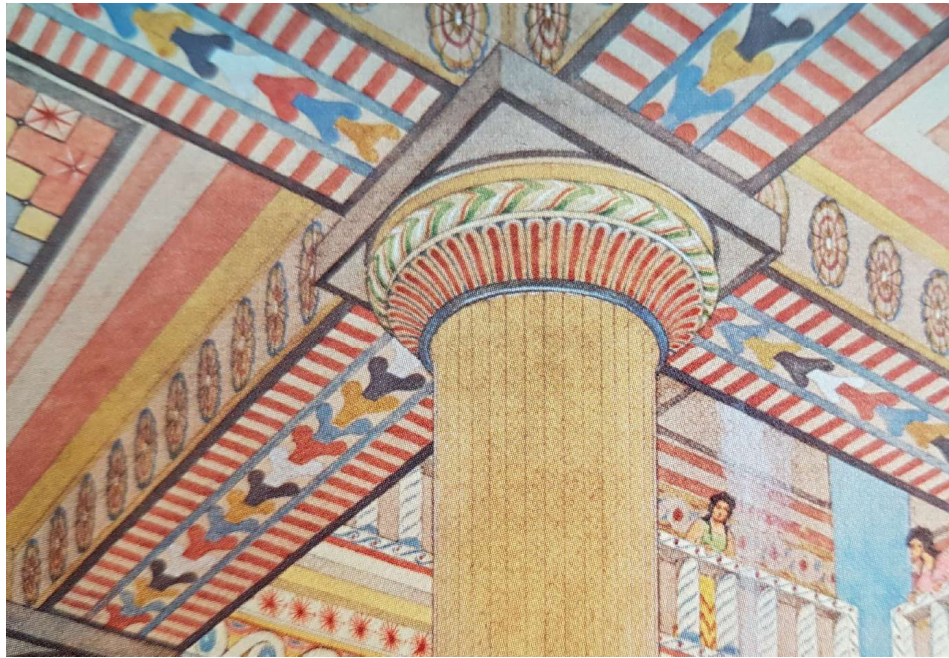

NR. 07

VIDEN LEVENDE

es Majestet!
Så Jørg bed om sin Majestet
at se denne smige Gæst? og har
Vord i sig at det kunde
den en Konge vordig inden
at den er udbragt et
Kjærtes Taknemlig. Jørg bad
Majestet for at se siden
saunbrogkorset for min gamle
Overskær Piis. Tak mig min

2019 /
**Kulturhistorie
i Esbjerg, Ribe
og Fanø**

Fovrfeld Gravlund – mindestedet og skæbnerne

SØREN WERTHER KJÆR RASMUSSEN

I Fovrfeld Gravlund nord for Esbjerg centrum, tæt ved Fiskeri- & Søfartsmuseet, findes en gruppe meget forskellige mennesker begravet få meter fra hinanden. De døde alle direkte eller indirekte på grund af 2. Verdenskrig. I alt 271 allierede flyvere er begravet i Gravlunden, hvilket gør det til den største gravplads for allierede flyvere i Skandinavien.¹ Ligeledes blev over 1000 værne-magtssoldater begravet i Gravlunden. I krigens sidste tid og første eftertid blev også tyske og østeuropæiske flygtninge begravet her, ligesom to russiske krigsfanger er jordfæstet i Gravlunden. Disse grupper udgør tilsammen 1.578 grave.

I midten af Gravlunden står et stort mindesmærke for esbjergensere, der faldt under 2. Verdenskrig. Skæbnerne bag navnene på mindesmærket var fiskere, der sejlede på miner, krigssejlere og esbjergensere som på andre måder var i allieret tjeneste samt lokale modstandsfolk. I alt 109 navne står på monumentet.²

Alle de vidt forskellige skæbner gør Gravlunden til en unik kirkegård og et enestående mindsted. Denne artikel vil dykke ned i nogle af skæbnerne og vil samtidig fortælle om tilblivelsen af Gravlunden og om transformationen til det mindsted, den er i dag.

GRAVLUNDEN SOM GRAVPLADS UNDER BESÆTTELSEN

Fovrfeld Gravlund blev indviet som begravelsesplads i 1939. Ingen officiel indvielse fandt sted, da det var en almindelig kirkegård til Esbjergs døde.³ På grund af den tyske besættelse opstod der imidlertid et behov for at begrave soldater i tysk tjeneste, der var døde i eller omkring Danmark. Samtidig manglede et sted, hvor britiske flyvere, skudt ned over Danmark, kunne stedes til hvile. Besættelsesmagten fik derfor stillet Fovrfeld Gravlund til rådighed af de lokale myndigheder. Driften blev dog fortsat varetaget af kirkegårdens danske ansatte. Når en begravelse skulle finde sted, gav besættelsesmagten besked, så graverne kunne gøre klar; angiveligt fandt ingen begravelse sted uden forudgående kommunikation mellem kirkegården og besættelsesmagten.⁴

Den første tyske soldat, der blev jordfæstet, var feldwebel⁵ Hans Sülmann, der var pilot på et tysk Junkers Ju 88 fly, der styrtede i Nordsøen 9. april 1940. Sülmann blev begravet 1. maj 1940 i Gravlunden.⁶ Den første allierede flyver, der blev jordfæstet, var Frederick Bernard Cleak, besætningsmedlem på et britisk Wellington fly. Flyet styrtede ned 24. oktober 1940 på vej til et bombetog med

FIG. 1: Tysk opsat træ Kors med teksten "Ubekendt engelsk flyver".
Foto: Historisk Samling fra Besættelsestiden.

Berlin som mål. Hans lig drev efterfølgende i land på Fanø og blev derefter jordfæstet i Gravlunden 12. december 1940.⁷

Når en allieret flyver skulle begraves, kørte indehaverne af Esbjerg Ligkistemagasin, Vilhelm og Alfred Larsen, på tysk foranledning ud til fundstedet, hvorefter de fragtede liget til Gravlunden. I begyndelsen blev kisterne betalt af de danske myndigheder; senere blev de rekvireret gennem den tyske intendatur.⁸

Ved begravelserne deltog ingen repræsentanter for de danske myndigheder. Det var

FIG. 2: De britiske faldne samlet og genbegravet efter besættelsen.
Foto: Historisk Samling fra Besættelsestiden.

udelukkende den tyske værnemagt, der stod for det officielle. Således blev alle jordfæstelser foretaget af en tysk feltpræst. I begyndelsen startede begravelsesceremonien i kapellet, hvorefter kisterne blev gravet ned, hvor der var plads på kirkegården. I slutningen af besættelsen blev gravene samlet på ét sted. Under ceremonierne var der såvel honnør som geværsalut for både tyske og allierede faldne. Dette stoppede dog i sidste halvdel af besættelsen, hvor begravelserne blev mere spartanske og forhastede, fordi markant flere døde skulle begraves i Gravlunden.⁹

Fra september 1944 blev det fra tysk side besluttet at begrave allierede flyvere, hvor de blev fundet i stedet for at flytte dem til større begravelsespladser som blandt andet Fovrfeld. Dette blev håndhævet med hård hånd. Der er en del eksempler, hvor besættelsesmagten insisterede på at ligene af allierede flyvere skulle nedgraves med det samme uden nogen former for markering eller ceremoni. Dette var som følge af D-dagsinvasionen i Frankrig, hvor den totale krig var blevet erklæret – også mod de døde. Efter krigen blev de flyvere, som havde været begravet på nedstyrtningsstederne, jordfæstet på kirkegårde rundt om i landet, heriblandt Gravlunden.¹⁰

Som besættelsen skred frem, blev yderligere to grupper begravet i Gravlunden. Den første gruppe var døde modstandsfolk og ofre for clearingmord. Blandt andre blev læge Poul Carstensen og redaktør Laurits

Valdemar Jensen, begge myrdet af den nazistiske Petergruppe, jordfæstet i Gravlunden. Underskrifterne på begravelsestilladelserne stammer fra den tyske kommandant i Esbjerg og viser dermed besættelsesmagts kontrol med begravelserne af danskerne.¹¹ Efter besættelsen blev modstandsfolkene og de clearingmyrdede genbegravet andetsteds under mere passende omstændigheder.

Den anden gruppe var de tyske og østeuropæiske flygtninge. På grund af den sovjetiske fremrykning og invasion af Baltikum og det østlige Tyskland kom der store grupper af flygtninge til Danmark fra februar 1945. Grundet sygdom og udmattelse døde et større antal flygtninge, som besættelsesmagten ligeledes valgte at begrave i Gravlunden. De første flygtninge blev begravet i februar 1945. Der fandt fortsat begravelser sted i Gravlunden de første år efter befrielsen. Det var til dels tyske flygtninge, dels de tyske soldater,

FIG. 3: Tysk begravelse i Fovrfeld Gravlund under besættelsen. Foto: Historisk Samling fra Besættelsestiden.

der enten stod for minerydningsoperationerne eller døde som følge af krigsskader, sygdom og ulykker i tiden efter befrielsen. Den sidste tyske soldat blev begravet i maj 1946. Den sidste flygtning blev begravet i foråret 1948.

FRA GRAVPLADS TIL MINDESTED

Allerede i 1941 havde Esbjerg Kommune bestilt et monument til opførelse på Gravlunden. Dette blev imidlertid forsinket, da der kom gentagne afslag på tildeling af bronze fra Direktoratet for Vareforsyning.¹² Forsinkelserne medførte, at statuen først stod færdig i november 1950. Kvindefiguren, som skulpturen forestiller, blev udført af billedhugger August Keil og symboliserer, ifølge Keil, roen og freden, hvilket særligt skal ses på figurens håndstilling. Kvinde-monumentet var tænkt som et alment monument gældende for hele Gravlunden og ikke rettet mod nogen specifikke nationaliteter, da det var officiel politik fra kommunens side ikke at opføre monumenter på nogen af de udenlandske grave.¹³

FIG. 4: Kvindefigur af August Keil. Foto: Peter Kjær.

Til gengæld blev der, nærmest fra befrielsesdagen, gjort en kommunal og lokal indsats for at vedligeholde de allierede grave. Dette blev blandt andet gjort ved beplantning og blomsterpyntning. Yderligere blev der i 1949 udført et projekt med udarbejdelse af en brochure på engelsk med billeder og informationer om Gravlunden, som blev sendt til de faldne allieredes efterladte.¹⁴ Endvidere planlagde Esbjerg Kommune at opføre røde granitkors på de britiske grave – hvilket dog blev høfligt afvist af "The Imperial War Graves Commission", som havde deres egen internationale standard for krigsgrave. I samme periode fik den sovjetiske ambassade afslag på en forespørgsel, om Esbjerg kommune ville opføre gravmonumenter på de sovjetiske grave – beredvilligheden fra kommunens side var altså markant mindre over for Sovjetunionen end over for Storbritannien.¹⁵

Ingen af de ovennævnte initiativer blev taget for de tyske graves vedkommende. De var voldsomt forsmået, således lå kors væltede og hulter til bulter, indtil der gennem finansloven i 1949 blev sikret midler til de tyske graves vedligeholdelse i Danmark.¹⁶ I de første år efter befrielsen var der altså en tydelig forskel i behandlingen af henholdsvis tyske og allierede grave. Den yderst begrænsede indsats med hensyn til de tyske grave skyldtes højst sandsynligt den nationale uvilje, der eksisterede mod den tidligere besættelsesmagt og Tyskland generelt på det tidspunkt.

Det blev fra midten af 1950'erne og frem til sidst i 1960'erne diskuteret, hvorvidt en flytning af de tyske grave skulle finde sted. Organisationen "Volksbund für Deutsche Kriegergräberfürsorge" anmodede om at få flyttet de tyske grave i Gravlunden til en stor fællesgrav i Kolding. Omvendt foreslog Kirkeministeriet, at de tyske krigsofre skulle samles i Fovrfeld, hvorved over 5000 tyske grave ville være blevet placeret i Gravlunden. Ingen af delene blev dog gennemført. De tyske grave forblev, hvor de var, med undta-

gelse af én tysk soldat, der efter anmodning fra hans forældre i Flensborg blev gravet op, kremeret og derpå sendt til Tyskland for at blive genbegravet.¹⁷

Herefter forfaldt de tyske grave fortsat. De oprindelige kors var af træ og begyndte at rådne. Det blev herpå besluttet at erstatte trækorsene med metalplader, som igen blev udskiftet i 1969, hvor "Volksbund für Deutsche Kriegergräberfürsorge" fik opført de grå granitkors, der står i Gravlunden i dag.¹⁸ Oprindeligt var langt de fleste allierede blevet begravet som ukendte. Det var først omkring 1950, at der foregik en lang række opgravninger for at identificere de døde. Tre franske og 26 amerikanske døde blev gravet op og flyttet fra kirkegården efter de respektive landes ønsker.¹⁹ Den polske flyver, de sovjetiske døde og flyverne fra det britiske Commonwealth forblev, efter landenes egne ønsker, begravet i Esbjerg.

Den sovjetiske regering betalte "A/S Nielsens Mekaniske Stenhuggeri" i København for at få opført gravsten på de faldne sovjetborgere grave.²⁰ Dette blev gjort over hele landet i 1952, angiveligt med en del polemik til følge, da de lokale menighedsråd var modstandere af, at det antikristlige hammer og sejl skulle stå på gravstenene.²¹

"The Imperial War Graves Commission" begyndte fra 1949 at rejse gravsten på Commonwealth-gravene. Stenene, der er i hvid granit, er med fuldt overlæg identiske verden over. Således ligner f. eks de britiske grave på militærkirkegården Sully-au-Bois i Frankrig eller de britiske grave på Cairos militærkirkegård til forveksling de britiske grave i Fovrfeld.²²

Lige efter afslutningen på 2. Verdenskrig begyndte de allierede at afholde mindehøjtideligheder ved Fovrfeld. Den første store britiske mindehøjtidelighed blev afholdt allerede i sommeren 1945. De enkelte Commonwealth lande, deriblandt Australien, har igennem tiden også afholdt mindehøjtideligheder, senest i 1979.²³ Ligeledes blev der fra den kommunistiske polske regering årligt nedlagt

en krans, en praksis der er blevet fortsat efter østblokkens opløsning.²⁴ Fra tysk side blev der de første mange år ikke afholdt mindehøjtideligheder. Til gengæld blev det gjort til tradition, at unge tyske frivillige besøgte tyske krigskirkegårde, også den i Esbjerg, for at udføre en symbolsk rengøring og vedligeholdelse af gravene.²⁵

Indtil 1981 var de tyske og allierede grave adskilt med en hæk men med inspiration fra Frankrig foreslog "Volksbund für Deutsche Kriegergräberfürsorge" at fjerne hækkene. På trods af nogle få lokale protester i de lokale blade blev det besluttet, og ved en officiel begivenhed deltog repræsentanter fra det britiske og vesttyske militær for at markere forsoningen gennem den symbolske opgravning af hækken 2. juli 1981.²⁶

Den sidste store forandring og tilføjelse i Gravlunden blev markeret 4. maj 1985, da det store fællesmonument for faldne fra Esbjerg og nærliggende byer blev afsløret. Monumentet mindes både de lokale modstandsfolk, krigssejlerne og lokale sømænd, der døde under 2. Verdenskrig. Initiativtageren bag monumentet var foreningen "Sammenslutningen af erhvervshæmmede fra Frihedskampen". På hver side af monumentet er der sat store granitsten, hvor navnene på de omkomne er

FIG. 5: Trækors opsat af den tyske værnemagt. Foto: Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

FIG. 6: De tyske grave som de ser ud i dag. Foto: Peter Kjær.

FIG. 8: Britiske og Commonwealth grave i Gravlunden. Foto: Peter Kjær.

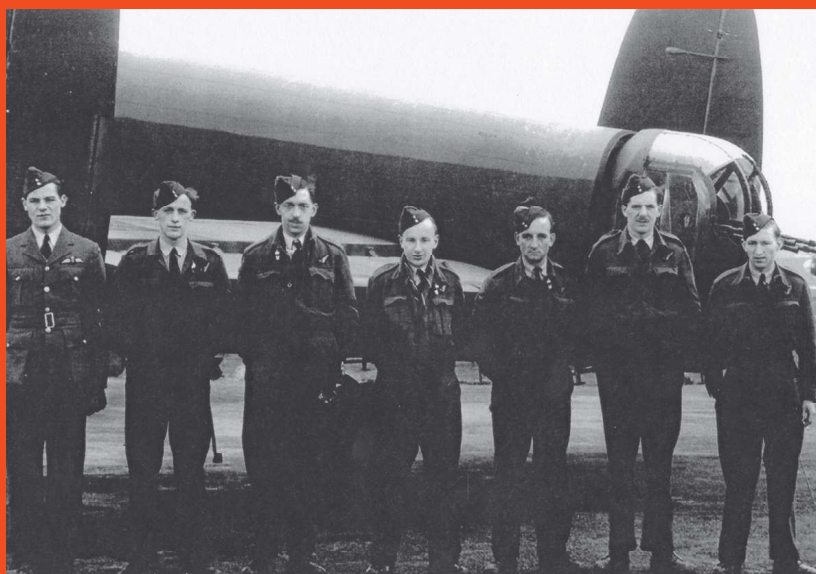
FIG. 10: Fællesmonumentet for faldne lokale under 2. Verdenskrig. Foto: Peter Kjær.

FIG. 7: Det sovjetiske logo på gravstenen vakte forargelse, da det blev sat op. Foto: Peter Kjær.

FIG. 9: Britiske og Commonwealth grave i Cairo, Ægypten. Bemærk ligheden med gravene i Fovrfeld. Foto: Commonwealth War Graves Commission.

FIG. 11: Arthur Price (yderst til højre) sammen med resten af besætningen.
Foto: Kraul via "Airwar over Denmark".

FIG. 12: Vraget af Sweety Pie.
Foto: Billund Kommunes Museer.

skrevet. Midten af monumentet er et bronzere-
lief, der forestiller disciplen, som fører den
afdøde ind i himmeriget. Bronzere-
liefet blev udført i 1952 af billedhugger Henry Starcke
og stod de første mange år i Byparken.²⁷

DE ALLIEREDE SOLDATER I GRAVLUNDEN

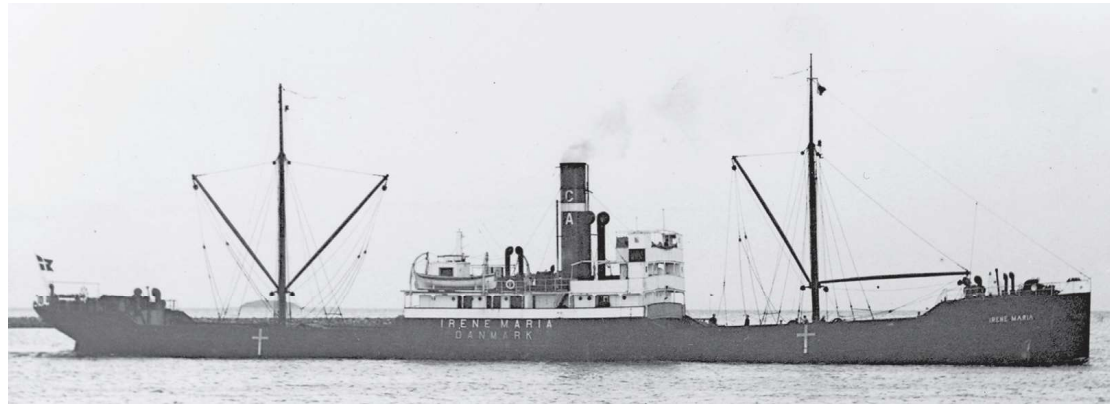
Da 2. Verdenskrig sluttede, var følgende antal
allierede soldater begravet i Gravlunden
jævnfør kirkegårdens egen opgørelse: 189
britiske flyvere, 40 canadiske flyvere, 34
australske flyvere, 26 amerikanske flyvere,
otte newzealandske flyvere, tre franske, tre
sovjetiske soldater og én polsk flyver.²⁸ Siden-
hen har det vist sig, at yderligere tre polakker
blev begravet i Gravlunden. De var agenter,
men én blev registreret som britisk officer,
de to andre som civile britiske sabotører. De
fik rejst gravsten i eget navn i 2016.²⁹ Der er
desuden yderligere én new zealænder, men
som fløj for Royal Air Force og ikke det new-
zealandske luftvåben (RNZAF), hvilket sand-
synligvis er forklaringen på, hvorfor han ikke
blev talt med i den new zealandske gruppe.
Der er også én sydafrikaner og én fra Britisk
Guyana, som er talt som briter i opgørelsen.
Sammen med ovennævnte grupper er der
to sovjetiske krigsfanger begravet blandt
flyverne, hvilket gør, at der er i alt 280 grave
i den allierede sektion. Den dag i dag mang-
ler der at blive identificeret 24 af de døde
allierede flyvere. Yderligere er der ét tvivlstil-
fælde, hvor der står "Believed to be" efterfulgt
af den bisattes navn.

Fovrfeld Gravlund endte således, som tid-
ligere nævnt, med at være den største begrav-
elsesplads for allierede flyvere i Danmark.³⁰
En af de allierede soldater i Gravlunden er
Arthur Price. I foråret 1944 modtog en Mr.
Price en trist nyhed fra det britiske luftfarts-
ministerium: "Sir, I am commanded by the Air
Council to express to you their great regret on
learning that your son, Sergeant Arthur Wil-
liam Price, Royal Air Force, is missing as the re-
sult of air operations on the night of 9th/10th

April, 1944, when a Lancaster aircraft in which
he was flying as rear gunner set out for action
over enemy waters and was not heard from
again"³¹

Arthur Price var død, men hans far kendte
ikke de nærmere omstændigheder. Måske i et
spinkelt håb om at Arthur levede eller bare
for at vide mere om sønnens sidste timer og
hvilested, skrev han til luftfartsministeriet
i marts 1946 og efterspurgte detaljer om
sønnens skæbne. Her fik han at vide, at hans
søn og yderligere et besætningsmedlem var
omkommet. Flyet var styrtet ned i Danmark,
og hans søn var efterfølgende blevet flyttet
til Esbjerg Fovrfeld Gravlund, hvor han blev
begravet i grav nr. 26, række 13, sektion A.³²
46 år senere ønskede også Arthur Prices bror
at finde flere detaljer om Arthurs sidste nat.
Han rejste derfor til Esbjerg, hvor han be-
søgte Esbjerg Byhistoriske Arkiv og Historisk
Samling fra Besættelsestiden for at få mere
at vide om sin brors skæbne. Her fik han en
række nye informationer om Arthurs fly, om
besætningen m.m.³³

Godt en måned senere dumpede et brev
ind ad dørsprækken hos Mr. Price – hans
kontakter i Danmark havde gennem luftkrigs-
historikeren Carsten Petersen fundet endnu
flere detaljer om flystyrtet: Arthur Prices fly
havde været på bombetogt over Baltikum og
blev sammen med otte andre fly skudt ned
over Danmark. Imens flyene fløj over Østersø-
en, havde det tyske luftvåben haft rigeligt tid
til at forberede et angreb mod Lancasterne
på deres tilbagevej. Tyske jagerfly fra Nord-
tyskland, Danmark og endda måske Holland
var blevet beordret i luften, klar til at an-
gribe. Da Lancaster ND675, med kælenavnet
"Sweety Pie", var lige over Varde og klar til at
trække ud over Nordsøen, blev flyet angre-
bet nedefra. Ifølge den officielle rapport var
Arthur Price efter sigende det besætnings-
medlem om bord, der meddelte til den øvrige
besætning, at flyet var blevet ramt af skud.
Flyet brød derefter i brand, og kort tid efter
mistede piloten kontrollen over det. Herefter

FIG. 13: Irene Maria før 2. Verdenskrig.
Foto: M/S Museet for Søfart.

forsøgte besætningen at springe ud af flyet. Det lykkedes alle undtagen Arthur og én anden. Et øjeblik senere sprang flyet i luften. Flyvraget styrtede herpå ned mellem Filskov og Blåhøj. Arthurs lig blev fundet af en tysk patrulje, som lagde et tæppe over liget, indtil det blev fragtet til Gravlunden.³⁴

SØMÆNDENE I GRAVLUNDEN

I alt er 89 lokale søfolk nævnt på det store fællesmonument for omkomne under 2. Verdenskrig. Fem af disse står som "omkommet i England". Syv andre er opført som "omkomne i allieret tjeneste". Umiddelbart kunne det antages, at resten af de nævnte døde i Danmark – dette er dog ikke tilfældet for dem alle: Eksempelvis er "Knud Bolesen", som var krigssejler for Storbritannien, nævnt under "søfolk" og ikke nogen af de andre nævnte kategorier, selvom han strengt taget også kunne passe ind under dem.

Onsdag 11. juni 1941 skulle fiskeskipper Magnus Bolesen og hans hustru fejre deres sølvbryllup. Denne lykkelige begivenhed blev dog overskygget af en tragedie. En måned før var beskeden indløbet om, at parrets næstældste søn, Knud Bolesen, var omkommet på havet.

Knud havde sejlet i fire år, blandt andet ved Kina. Han havde ikke set sin familie de

sidste tre år. Da Danmark blev besat 9. april 1940, var han på søen og blev derpå krigssejler i britisk tjeneste på det danske skib "Irene Maria". Irene Maria lå i havn i Bergen, da Danmark blev besat. Efterfølgende sejlede Irene Maria til Storbritannien.³⁵

Den 27. november 1940 gik Irene Maria ned, da hun blev ramt af tre tyske torpedoer affyret fra ubåden U-95 ledet af Kaptajn Gerd Schreiber. Ingen af de 20 besætningsmedlemmer overlevede. Skibet blev ramt ud for Cromers kyst i England. Knud efterlod sig sine forældre, to søstre og en bror. En lille trøst for Knuds mor var, at hun i 1955, med hjælp fra Frihedsfonden, blev inviteret til England, hvor hun deltog i afsløringen af et mindesmærke til ære for de døde krigssejlere, kendt som "Merchant Seamen's Memorial", indviet af dronning Elizabeth. Knuds navn står på mindesmærket sammen med resten af Irene Marias besætning.³⁶ Endvidere står hans navn på mindestenen i Gravlunden.

Det var ikke kun krigssejlere i britisk tjeneste, der risikerede livet. De fartøjer, der sejlede ud fra Danmark, var ligeledes udsatte primært pga. mineudlægningen. Den 13. februar 1943 befandt det esbjergensiske bjærgningsfartøj "Bjørn" sig ud for Lild Strand tæt ved Thisted

for at bjærge et par trawlere, der var sejlet på grund. Under operationen trak det op til uvej. Bjørn forsøgte derpå at komme i havn, hvilket skibet dog aldrig nåede.

17. februar rapporterede flere aviser, at røgsværtede vragester var drevet i land, hvilket indikerede, at skibet var sejlet på en mine. Der var dog intet spor af besætningen inklusiv dets kaptajn, Christian Jespersen. Først to måneder senere fik familien vished om kaptajn Jespersens skæbne. Et lig var drevet i land ved Frederikshavn, dog uden at det kunne identificeres. Tøjet fra liget blev sendt til Esbjerg, hvor Jespersens kone identificerede det som sin mands. Derefter konkluderede myndighederne, at alle syv besætningsmedlemmer var døde.

Christian Jespersen var oprindeligt fra Aabenraa og havde sejlet fra han var helt ung. Han var uddannet fra Fanø Navigations-skole og havde siden 1941 været kaptajn på Bjørn. 18. april 1943 blev Christian Jespersen begravet. Han efterlod sig kone og et barn på kun otte måneder.³⁷ Han og de seks andre besætningsmedlemmers navne står på mindestenen i Gravlunden.

EN MODSTANDSMAND I GRAVLUNDEN

Der er 17 modstandsfolk og tre clearingmyrdede nævnt på det store fællesmonument i Gravlunden. En af modstandsfolkene er Børge Puggaard Thomsen. Den 17. marts 1945 døde Børge Puggaard Thomsen, da han blev skudt ned af tyske soldater.

Thomsen var en del af Esbjergs modstandsbevægelse og var blevet udset til sammen med Max Aagaard og Olfert Grundholm at foretage en likvidering. Den lokale modstandsbevægelse var desperat, fordi dens leder, Frants Gertsen, dagen før var blevet taget af Gestapo. For at dæmpe Gestapos effektivitet, fik modstandsfolkene besked på at udføre "noget spektakulært". Ifølge Max Aagaards beretning var der flere muligheder i spil, men da gruppen fik øje på den kendte nazist, Svend Tingskou, blev det besluttet at

FIG. 14: Billede fra artikel om-handlende Jespersens begravelse.
Foto: Vestkysten 18/02-43.

likvidere ham. Ifølge Aagaard, så var der "fri jagt" på nazister som Tingskou. Foran Hotel Spangsborg fik gruppen indhentet Tingskou, hvorefter Thomsen skød ham flere gange for derefter at flygte ned ad Stormgade.³⁸ Tingskou døde nogle dage senere på hospitalet af sine sår.

Da Thomsen løb ned ad Stormgade, kom nogle tyske soldater tilfældigt gående med deres kærester. Soldaterne skød Thomsen, da han prøvede at flygte. Han døde på stedet 23 år gammel.³⁹

Efter befrielsen blev der rejst et mindesmærke i Gravlunden af håndboldklubben "Kvik" til ære for Thomsen. Ligeledes står hans navn på det store fællesmonument for lokale faldne.

DE TYSKE SOLDATER OG DERES ALLIEREDE I GRAVLUNDEN

I alt er der 1.150 tyske krigsgrave i Fovrfeld Gravlund. Ved første øjekast kunne en for-

FIG. 15: Mindesten for B. P. Thomsen.
Foto: Ole Berthelsen.

bipasserende tro, at alle gravene indeholder faldne tyske mænd. Sammensætningen er dog noget mere varieret: 1.146 af de døde var mænd, fire af dem var kvinder. Tre af kvinderne tilhørte de såkaldte "Helferin" tropper, den fjerde var en såkaldt HIWI; en slags hjælpesoldater. Helferinnen var uniformerede kvinder ansat i et af de tyske værn. Deres opgaver omfattede blandt andet sekretærarbejde, radio-tjeneste, dirigering af flytrafik, sygehjælp m.m.⁴⁰

Det er desuden ikke alle de begravede, der var tyske statsborgere. Der er også begravet både ungarske, sovjetiske og muligvis andre østeuropæiske soldater samt en enkelt dansker. Aldersmæssigt varierer de begravede soldater fra 14 til hele 73 år.

Dødsårsagerne kunne være mange. Dels var der dem, der døde i Danmark under voldelige episoder. Dels var der ulykker, sygdom o.a. Statistisk materiale viser, at antallet af døde steg voldsomt i 1945. Dette kan forklares med, at der i krigens sidste tid var oprettet lazaretter i Danmark, hvor de sårede soldater blev bragt til og altså nogle gange døde af deres kvæstelser.⁴¹

Efter befrielsen døde ligeledes et større antal tyske soldater, de såkaldte pionerer/ingeniørtropper, under minerydningen af især den jyske vestkyst. Minerydningen foregik fra 10. maj til 1. oktober 1945. I denne tid skete der ofte ulykker. Samlet set døde 250 pionerer ud af en styrke på 1.500. I perioden, hvor minerydningen foregik, blev 84 tyske soldater

begravet i Fovrfeld; af dem havde 18 titel af pioner. Det er dog ikke utænkeligt, at flere af de 84 omkom i forbindelse med minerydning. En af de mere voldsomme ulykker i Esbjerg var ulykken i Strandskoven 7. juni 1945. Et opsamlingssted for panserminer eksploderede af ukendte årsager, hvorved tre danskere og tre tyske minørsoldater omkom.⁴² Det er i dag omdiskuteret, i hvor høj grad de tyske pioner-tropper blev tvunget til at fjerne minerne, og om deres arbejdsforhold var unødvendigt farlige.⁴³

En af de tyske soldater, som blev begravet i Fovrfeld, var Max Düll. I sommeren 1944 modtog arkitekten Heinrich Düll et brev om, at hans søn, underofficer Max Düll, var omkommet i Holstebro. Düll var ikke død som følge af krigshandlinger eller modstandsaktivitet, men var offer for en ulykke i forbindelse med våbentræning. Dülls foresatte officer beskrev Max som en munter og glad mand. Officeren understregede, at Dülls død var en stor tragedie for hele kompagniet. Efter ulykken blev Düll lagt på lit de parade, hvorefter hans lig blev transporteret til Esbjerg og begravet i Gravlunden. I brevet blev Fovrfeld omtalt som "heltekirkegården". Max Düll blev 27 år gammel. På listen over hans ejendele fremgik det, at han havde en såkaldt "Ostmedaille", hvilket var en medalje, som blev givet til soldater, der havde gjort tjeneste på østfronten. Han havde altså overlevet den voldsomme krig på østfronten, men var død som følge af et uheld i det efter forholdene fredelige Danmark.

Efter krigen skrev Dülls mor til Esbjerg Kommune for at få at vide, hvor hendes søn præcis lå begravet og for at efterspørge detaljer om sønnens sidste tid. Ligesom i tilfældet med Arthur Price havde forældrene til de afdøde behov for at kende til deres børns sidste hvilested og skæbne.⁴⁴

I Gravlunden ligger også en dansker i tysk tjeneste ved navn Holger Thor Nielsen. Han var 22 år gammel, da han døde. Nielsen var fra Odense og var ligesom sin far og sine brødre nazist.

FIG. 16: Max Dülls begravelse i Gravlunden. Foto fra Historisk Samling fra Besættelsestidens datasamling (original i familiens eje).

I. Angaben zur Person	
1 Familienname	Düll
2 Nachname (Vorname, Nachname)	Max Ludwig
3 Geburtstag, -monat, -jahr	24. September 1916
4 Geburtsort (Ortsname, Kreis, B. Kreis, Reg. Bezirk)	Bischofsheim Offenfurt Westpfalz
5 Staatsangehörigkeit	deutsch
6 Religion	keine
7 Familienstand	ledig
8 Beruf (nach Berufskategorie)	Lehrer ausgebildet Lehrer
9 Eltern	Vater: Maximilian Düll Mutter: Helga Düll

FIG. 17: Max Dülls identitetskort. Foto fra Historisk Samling fra Besættelsestidens datasamling (original i familiens eje).

Fra 1941 havde Nielsen været medlem af Waffen-SS og havde kæmpet på østfronten. I 1943 gik han i tjeneste for Gestapo i Danmark. Her fungerede han blandt andet som tolk under forhør, hvor han var berygtet for selv at deltage i torturen af de afhørte. Først havde den odenseanske modstandsbevægelse forsøgt at likvidere hans far, hvilket mislykkedes. Men 20. november 1943 kl. 08 om morgenen blev Holger Thor Nielsen skudt ned, imens han stod og ventede på bussen ud for Missionshotellet i Odense. Nielsen var den sjette person på landsplan til at blive likvideret af modstandsbevægelsen.⁴⁵

Der eksisterer intet kildemateriale, der forklarer, hvorfor Nielsen blev begravet i Fovrfeld Gravlund. Det kan skyldes hans militære karriere inden for Waffen-SS, hvor det virkede naturligt at begrave ham sammen med andre soldater i tysk tjeneste. Det kunne muligvis også være, at han blev begravet i Esbjerg, langt fra Odense, for at undgå at opildne folkestemningen der.

Der var også andre ikke-tyske soldater, som blev begravet blandt værnemagtssoldaterne. Eksempelvis ligger József Töröcsik begravet i Gravlunden. Han var fra Kara i Ungarn og døde 16. februar 1945 i Horne nord for Varde af lungebetændelse. Der kom i de første måneder af 1945 ca. 12.000 ungarske soldater til Danmark. I 1944 havde Ungarn, imens landet var tysk-allieret, forsøgt at slutte en separatfred med de allierede. Dette medførte, at Nazi-Tyskland fik afsat den daværende leder Miklós Horty og erstattet hans styre med en marionetregering. Herpå blev det besluttet at oprette nye ungarske soldaterregimenter. Som følge af den røde hærs hurtige indtog i Ungarn blev disse regiment flyttet ud af Ungarn, og nogle endte altså i Danmark.

Det vides ikke præcist, hvor mange ikke-tyske soldater, der ligger i Fovrfeld eller på de andre tyske militærkirkegårde i Danmark. I 1962 indgik den vesttyske regering en aftale med den danske regering om at varetage

FIG. 18: Trækors sat af den tyske værnemagt. Foto: Sydvestjyske Museer.

de tyske krigsgrave, hvori "tysk krigsgrav" blev defineret som "medlemmer af den tyske værnemagt eller dermed ligestillede personer såvel som andre personer med tysk statsborgerskab, der er døde i forbindelse med krigsbegivenheder under Den anden Verdenskrig".⁴⁶ Alle personer i de tyske grave bliver altså behandlet ens, og i den forbindelse er det ikke blevet undersøgt, hvilke nationale eller etniske tilhørsforhold, de døde havde. Det er dog rimelig sikkert, at der er flere ikke-tyskere i de tyske krigsgrave. Der er eksempelvis fem personer begravet, som har titlen "HIWI". HIWI står for "Hilswilliger". De var som regel enten sovjetiske krigsfanger, der fik mulighed

FIG. 19: Den nuværende gravsten sat af "Volksbund für Deutsche Kriegergräberfürsorge". Foto: Peter Kjær.

FIG. 20: Töröcsiks Grav Foto: Peter Kjær

for at komme ud af deres krigsfangeskab ved at melde sig til den tyske hær, eller civile, der så en mulighed for bedre levevilkår. Mange af dem var ikke bevæbnede og fungerede som en slags tjenere for værnemagten, selvom der også var dem, der havde mere voldsomme opgaver, f. eks partisanbekæmpelse. De kunne være både mænd og kvinder. Fire af HIWI'erne i Fovrfeld var mænd, mens den sidste var en tyveårig kvinde ved navn Gabina Zigankowa fra Smolensk i Rusland.⁴⁷ Deres tilstedeværelse i Fovrfeld viser, at de blev taget med fra Østeuropa.

FLYGTNINGENE OG DE RUSSISKE FANGER I GRAVLUNDEN

Fra februar 1945 begyndte tyske flygtninge i tusindvis at strømme ind i Danmark. Disse flygtninge var ofte gamle mænd, kvinder og børn. På sit højeste menes der at have været 196.803 flygtninge i Danmark.⁴⁸ De var ofte meget svage, når de kom til Danmark. Samtidig mener nogle forskere, at flygtningene ikke fik den påkrævede lægehjælp, hvilket også indikeres af den høje dødsrate blandt særligt flygtningebørn i foråret 1945.⁴⁹ På landsplan døde der i alt 17.209 tyske flygtninge og 638 ikke-tyske flygtninge. Over halvdelen af de omkomne var børn.⁵⁰ 151 flygtninge ligger begravet i Fovrfeld. 82 af dem er børn i alderen 0-6 år.

Ved befrielsen var der ca. 300 tyske flygtninge i Esbjerg samtidig med, at 320 sovjetiske krigsfanger ligeledes opholdt sig i byen.⁵¹ De sovjetiske fanger blev ført videre til en Røde Kors lejr i Blåvandshuk, der fungerede som opsamlingslejr for sovjetiske krigsfanger, hvor i alt 1.300 blev samlet.⁵² Det var højst sandsynligt under denne opsamlingsproces, at to ukendte sovjetiske krigsfanger endte i Gravlunden.

Flygtningene blev samlet i lejrene "Udet", "Mölders", "Wieck" og "Boelke" ved Esbjerg Flyveplads. Det var dog langt fra kun tyske flygtninge, der var i lejrene ved flyvepladsen. De var et sammensurium af forskellige natio-

FIG. 21: Afdød lettisk kvinde, sandsynligvis fra Andruplejren på Esbjerg Flyveplads. Den afdøde kvinde efterlod sig en søn (drengen til højre), der var blevet invalid som følge af en mineeksplosion. Foto: Aage Kochs scrapbøger (Rigsarkivet).

naliteter, der på den ene eller anden måde var endt som flygtninge i Danmark. I begyndelsen var alle nationaliteter blandet, men der blev i 1945-46 på landsplan arbejdet på at udskille de ikke-tyske flygtninge i lejre for sig.⁵³ Alle fire lejre på Esbjerg Flyveplads var fra august 1946 lejre for ikke-tyske flygtninge, såkaldte allierede flygtninge.⁵⁴ Flygtningene kom blandt andet fra Baltikum, Bessarabien (område omkring det nuværende Moldova), Polen og andre dele af Østeuropa.

De fleste flygtninge døde før lejrenes omdannelse til udelukkende at huse såkaldte "allierede flygtninge", men døden var stadigvæk nærværende: Lejrlederen Aage Koch dokumenterede livet i de to lejre gennem fotografier, også de mere sørgelige stunder, hvor døden indtraf.⁵⁵ Billederne viser, at der stadig var dødsfald, og at det ikke kun var ældre og spædbørn, men også yngre voksne, som ofte efterlod sig børn. Derfor indeholder flygtningegravene i Fovrfeld ikke kun tyske flygtninge, men altså ligeledes "allierede flygtninge", der var flygtet fra den røde hær sammen med den tyske besættelsesmagt.

KONKLUSION

Gravlunden virker umiddelbart som et levn fra besættelsen – det er den også, da mange af de begravede omkom under eller lige efter 2. Verdenskrig. Dog er brugen af stedet, både praktisk og symbolsk, radikalt anderledes end det var under besættelsen. Desuden er det nuværende udseende fra 1980'erne langt fra det oprindelige. Gravlunden var i sin tilblivelsesproces præget af krigsgrave med hurtigt anbragte trækors. Første stadiet i transformationen fra aktiv militær begravelsesplads til mindsted fandt sted kort tid efter besættelsen. Her ændrede stedet første gang udseende, da der var et såvel lokalt som britisk initiativ til at hædre og mindes de britiske soldater. I andet stadiet, efter en periode med negligering, blev de tyske soldater- og flygtningegrave gjort i stand. Det tredje stadiet var i 1980'erne, hvor gravene først blev "for-

enet", således at de alle blev præsenteret lige som ofre og faldne. Det var også først her, at der kom fokus på faldne lokale under besættelsen, hvilket er det foreløbige punktum i tilblivelsen af en gravplads og mindsted for 2. Verdenskrigs ofre.

Tilfældene med Arthur Price, Knud Bolesen og Max Düll viser, at det naturligtvis kunne være ligeså vigtigt for en tysk familie som en britisk eller dansk familie at få vished om deres døde slægtnings skæbne og mindes dem efter krigen.

Slutteligt skal det bemærkes, at den store variation i alder, køn, nationalitet, beskæftigelse m.m. understreger, hvor stor en katastrofe 2. Verdenskrig var. Det var ikke bare den anonyme soldat, der døde. Det var også nogens børn, forældre, bedsteforældre m.m. Endvidere viser Gravlunden, at civile, kvinder, unge, gamle og spædbørn lige såvel som soldaterne kunne ende som ofre i en krig.

LITTERATUR

- Angolia, J. 1987: *For Führer and Fatherland: Military Awards of the Third Reich*. R. James Bender Publishing.
- Bjørnvad, A. 1995: *Faldne Allierede Flyvere*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Bjørnvad, A. 1999: *Krigens monumenter*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Busch, R. 2001: *Der U-Boot-Krieg 1939-1945 – Deutsche U-Boot-Erfolge von September 1939 bis Mai 1945*. Verlag E. S. Mittler & Sohn.
- Busch, R. 2001: *Der U-Boot-Krieg 1939-1945 – Die Deutschen U-Boot-Kommandanten*. Verlag E. S. Mittler & Sohn.
- Ejstrud, B. 2003: *Flødeskumsfronten – Krigsgravene på Gravlunden i Esbjerg*. Nyt Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, nr. 6. Esbjerg: Syddansk Universitet.
- Esbjerg By- og Erhvervsøkonomiske oversigter*. Nr. 2 1948
- Flygtningeadministrationen. 1950. *Flygtninge i Danmark 1945-1949*. Forlaget Fremad.
- Hagemann, H. 1998. *Under Tvang – Mine-*

- rydningen ved den jyske vestkyst i 1945. Akademisk Forlag.
- Jensen, M. 2014. "Fall Erna" – invasionen, der aldrig kom. Det tyske forsvar af Esbjerg. i: Lulu A. Hansen og Martin Rheinheimer (red.), *Bunkers - Atlantvoldens perspektiver i Danmark*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, s. 27-70.
- Jepsen, H. H. 2017. Blandt sovjetiske krigsfanger og flygtninge i Blåvandlejren. *Opdatering*. s. 100-124.
- Khromeychuk, O. 2015. Ukrainians in the German Armed Forces During the Second World War. *History*, Bind 100, Hæfte 343, s. 704-724.
- Kristensen, H. S. Kofoed, C. Weber, F. 2012. *Bomber Over Danmark – Vestallierede luftangreb under 2. Verdenskrig*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Lyllof, K. 1999. Kan lægeløftet gradbøjes? Dødsfald blandt og lægehjælp til de tyske flygtninge i Danmark 1945. *Historisk Tidsskrift*, hæfte 1. s. 33-68.
- Maubach, F. 2009. *Die Stellung halten: Kriegserfahrungen und Lebensgeschichten von Wermachthelferinnen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Ready, J. L. 1985. *The Forgotten Axis*. North Carolina: McFarland & Company.
- Skov, A. 2014. *Fyn i Krig - Modstandskampen 1940-45*. People's Press.
- Sørensen, S. P. 2005. *De Ungarske Soldater – En glemt tragedie fra den tyske besættelse af Danmark under 2. Verdenskrig*. Varde: Museet for Varde By og Omegn.
- Thomsen, B. 1978. De baltiske flygtninge i Danmark 1945-1949. *Historie/Jyske Samlinger*. s. 136-158.
- Tortzen, C. 1981. *Søfolk og Skibe – Den danske handelsflådes historie under anden verdenskrig*. Bind 1. Grafisk Forlag.
- Tortzen, C. 1983. *Søfolk og Skibe – Den danske handelsflådes historie under anden verdenskrig*. Bind 3. Grafisk Forlag.

AVISER

Aktuelt
Esbjergbladet
Esbjerg Ugeavis
Fyns Social-Demokrat
Lolland-Falsters Folketidende
Sydvestjylland
Vendsyssel Tidende
Vestjyden
Vestkysten

INTERNETSIDER

<http://www.flensted.eu.com/1944043.shtml>
Besøgt 29/03-19.
<http://www.flensted.eu.com/g194025.shtml>
Besøgt 24/02-19.
<http://www.flensted.eu.com/19430094.shtml>
Besøgt 09/04-19.

KILDER

Esbjerg Byhistoriske Arkiv

- 96.715. Gravlunden, Soldatergravene: Esbjerg Kommune, Kirkegårdene – svar til Per Deskov. 22/09- 1966.
- 96.715. Gravlunden, Soldatergravene: Interview med ansatte ved kirkegården ved Anders Bjørnvad. jan/feb 1977.
- 96.715. Gravlunden: Soldatergravene: Interview med Vilhelm Larsen. 25/01-77.
- 65.822. Esbjerg Omnibiler A/S: Kørselstilladelser. 1944.
- 776.1. Monument på Fovrfeld Gravlund: Detaljer om bronzefiguren. 26/10-1950.
- 776.1. Monument på Fovrfeld Gravlund: Afvisning fra varedirektoratet. 1943.
- 776.1. Monument på Fovrfeld Gravlund: Indsamling til figuren i Gravlunden. 1940.
- 776.1. Monument på Fovrfeld Gravlund: Kirkegårdsbestyrelsens skrivelse til Nielsens mekaniske stenhuggeri. 15/12-1951.
- 776.1. Soldatergravene, vedligeholdelse: Brev fra Imperial War Graves Commission til Esbjerg Kommune. 25/11-48.
- 776.1. Flygtningegravene: Brev fra flygtningeadministrationen til Kirkegårdsbestyrelsen. 14/01-49.

- 776.1. Vedr. de tyske soldatergrave på Fovrfeld Gravlund: Korrespondance fra Klougart.
- 96.715. Gravlunden, soldatergravene: Rapport fra Esbjerg kommunes kirkegårde. 22/09-66.
- 96.715. Gravlunden, soldatergravene: Brev angående fjernelse af hæk. 14/05 1980.

Historisk Samling fra Besættelsestiden

- 60 Personarkiver: Koch, Aage. Kasse 3: Aage Kochs scrapbøger.
- 10F. Allierede Flyvere: Brev fra Air Ministry til Mr. Price. 14/04-1944.
- 10F. Allierede Flyvere: Brev fra Air Ministry til Mr. Price. 19/03-1946.
- 10F. Allierede Flyvere: Brev fra Dorthe Petersen til Mr. Price. 11/05-1992.
- 10F. Allierede Flyvere: Brev fra Carsten Petersen til Mr. Price. 01/05-1992.
- Mediearkiv: Brev til Heinrich Düll.
- Mediearkiv: Brev til Emma Düll.

Rigsarkivet

- Aage Trommers forskningsarkiv. Kasse 211: Max Aagaards beretning til Aage Trommer. 20 oktober 1962.

NOTER

1. Bjørnvad 1995, s. 78-79.
2. I "Krigens Monumenter" (Bjørnvad 1999, s. 402) opgøres det samlede antal til i alt 90 grave. Efter forfatterens egen optælling er der 89 søfolk nævnt, 17 modstandsfolk og 3 clearingmyrdede. Hvorvidt det skyldes senere tilføjelser er uklart.
3. Svar til Per Deskov angående kirkegårdens politik mht. krigsgravene. 1966.
4. Interview med ansatte ved kirkegården ved Anders Bjørnvad 1977.
5. Feldweibel er en underofficerstitel der ca. svarer til den danske sergent-rang.
6. <http://www.flensted.eu.com/g194025.shtml>
Besøgt 24/02-19.
7. Bjørnvad 1995, s. 79.
8. Interview med Vilhelm Larsen 1977.

9. Interview med ansatte ved kirkegården ved Anders Bjørnvad 1977.
10. Bjørnvad. 1995, s. 40, 78-79, 92; Kristensen, Kofoed og Weber 2012, s. 635.
11. Kørselstilladelser 1944.
12. Afvisning fra varedirektoratet 1943.
13. Kirkegårdsbestyrelsens skrivelse til Nielsens mekaniske stenhuggeri 1951.
14. Vestkysten 08/05-45, Vestjyden 21/10 1949 og Brev fra The Imperial War Graves Commission til Esbjerg Kommune 1948.
15. Brev fra Imperial War Graves Commission til Esbjerg Kommune 1948.
16. Vestjyden 07/12-49 og Brev fra flygtningeadministrationen til Kirkegårdsbestyrelsen 1949.
17. Vestjyden 21/01-56 og korrespondance fra Klougart.
18. Esbjergbladet 06/04-49 og Aktuelt 16/08-69.
19. Rapport fra Esbjerg kommunes kirkegårde 1966.
20. Kirkegårdsbestyrelsens skrivelse til Nielsens mekaniske stenhuggeri 1951.
21. Jepsen 2017, s. 100-124.
22. Brev fra The Imperial War Graves Commission til Esbjerg Kommune 1948.
23. Vestkysten 09/04-79.
24. Vestkysten 24/09-45 og 09/04-79.
25. Rapport fra Esbjerg kommunes kirkegårde 1966.
26. Brev angående fjernelse af hæk 1980 og Esbjerg Ugeavis 23/06-81.
27. Vestkysten 14/09-79 og 27/04-1985.
28. Rapport fra Esbjerg kommunes kirkegårde 1966.
29. <http://www.flensted.eu.com/19430094.shtml>
Besøgt 09/04-19.
30. Bjørnvad 1995, s. 78.
31. Brev fra Air Ministry til Mr. Price 1944.
32. Brev fra Air Ministry til Mr. Price 1946.
33. Brev fra Dorthe Petersen til Mr. Price 1992.
34. Brev fra Carsten Petersen til Mr. Price 1992; <http://www.flensted.eu.com/1944043.shtml>
Besøgt 29/03-19.
35. Tortzen 1981, s. 440.
36. Busch 2001; Tortzen 1983, s. 257; Busch 2001

- Vestkysten 25/04-1941, 03/05-1941. 10/06 1941 og 03/11-1955.
37. Vestkysten 15/02-1943 og 18/02-43; Lolland Falsters Folketidende 17/02-1943; Vendsyssel Tidende 13/04-1943; Sydvestjylland 19/04-1943.
  38. Max Aagaards beretning til Aage Trommer 1962.
  39. Vestkysten 24/05-45.
  40. Maubach 2009.
  41. Ejstrud 2003.
  42. Jensen 2014, s. 27-70.
  43. Hagemann 1998.
  44. Angolia 1987. Brev til Heinrich Düll og Brev til Emma Düll.
  45. Skov 2014, s. 80-82; Fyns Social-Demokrat 14/02-46.
  46. Sørensen 2005, s. 9-11, 116-117.
  47. Khromeychuk 2015; Ready 1985, s. 156-163, 198-220, 339-346.
  48. Flygtningeadministrationen 1950.
  49. Lyllof 1999.
  50. Flygtningeadministrationen 1950.
  51. Vestkysten 11/05-45.
  52. Jepsen 2017, s. 100-124.
  53. Thomsen 1978.
  54. Esbjerg By- og Erhvervsøkonomiske oversigter Nr. 2, 1948.
  55. Aage Kochs scrapbøger.

FORFATTER

Søren Werther Kjær Rasmussen,
studentermedhjælper, Historisk Samling fra
Besættelsestiden,
soren-r@hotmail.com